

UDC: 342.4:347.23(045)(575.1)

KONSTITUTSIYADA MULK HUQUQINING IFODALANISHI

Imomov Nurillo Fayzullayevich

Toshkent davlat yuridik universiteti

Fuqarolik huquqi kafedrası mudiri

yuridik fanlar doktori, professor

ORCID: 0000-0002-5961-9970

e-mail: nurillo_1212@mail.ru

Annotatsiya. Konstitutsiya mamlakatning asosiy qonunidir. Unda inson va fuqarolarning mulkka egalik qilish, mulkning daxlsizligi huquqi kafolatlanadi. Bu kafolatlar esa, o'z navbatida, aniq ishlaydigan va ta'minlanishi shubha ostiga olinmaydigan hamda qo'llovchilar tomonidan har xil talqin etilmaydigan bo'lishi zarur. Aynan mana shunday kafolatlargina inson va fuqarolarning konstitutsiyaga, qonunlarga hamda davlatga bo'lgan ishonchini oshiradi. Mulk huquqining kafolati qonunlar bilan ta'minlanishi lozim. O'zbekistonda amalga oshirilayotgan konstitutsiyaviy islohotlarda mulk huquqi va uning ta'minlanishiga oid konstitutsiyaviy normalarni takomillashtirish ustuvor vazifalardan sanaladi. Shu sababli mulkning daxlsizligi qonunda belgilangan asoslar va tartibda sudning qaroriga ko'ra oldindan to'liq va adolatli haq to'lash yo'li bilan mulkdor begonalashtirilishi mumkinligi qoidasini konstitutsiyada qat'iy belgilashning ilmiy-amaliy jihatlarini tadqiq etish o'rinlidir. Qolaversa, mulk uning sohibiga nafaqat huquq, balki muayyan mas'uliyat yuklashi, bunda mulkdor mulkdan foydalangan jamiyat manfaatlari uchun ham harakat qilishiga oid qoidalarni konstitutsiyada ifodalash dolzarbdir. Shuningdek, maqolada xususiy mulk himoyasini kuchaytirish, bunda xususiy mulk davlat tomonidan emas, balki qonun bilan himoya qilinishi va kafolatlanishiga oid normalarni belgilash zarurligi ta'kidlangan.

Kalit so'zlar: konstitutsiya, inson va fuqaro, mulk, huquq, daxlsizlik, egalik qilish, foydalanish, tasarruf etish, kafolat.

ОТРАЖЕНИЕ ПРАВА СОБСТВЕННОСТИ В КОНСТИТУЦИИ

Имомов Нурилло Файзуллаевич,

доктор юридических наук, профессор,

заведующий кафедрой «Гражданское право»

Ташкентского государственного юридического университета

Аннотация. Конституция является главным законом нашей страны. В Конституции должны быть отражены право собственности и гарантия неприкосновенности имущества человека и гражданина. Эти гарантии, в свою очередь, должны быть четко действующими и исполнимыми, а также не должны подвергаться различным толкованиям со стороны применителей. Именно подобные гарантии повышают доверие человека и граждан к Конституции, законам и государству. Право собственности должно быть гарантировано законом. В проводимых в Узбекистане конституционных реформах одной из приоритетных задач является совершенствование конституционных норм, касающихся права собственности и его обеспечения. В связи с этим представляется целесообразным исследовать научно-практические аспекты закрепления в Конституции нормы о том, что неприкосновенность собственности может быть нарушена лишь путем отчуждения собственником с пред-

варительной уплатой полной и справедливой цены по решению суда. Кроме того, важно выразить в Конституции положения относительно того, что принадлежащая гражданину собственность налагает на него не только права, но и определенные обязанности, при которых собственник действует на благо общества, использующего это имущество. В статье также подчеркивается необходимость усиления охраны частной собственности, при которой необходимо установить нормы, касающиеся защиты и гарантирования частной собственности законом, а не государством.

Ключевые слова: Конституция, человек, гражданин, собственность, право, неприкосновенность, владение, пользование, распоряжение, гарантия.

REFLECTION OF PROPERTY RIGHTS IN THE CONSTITUTION

Imomov Nurillo Fayzullaevich

Head of the Department of Civil Law,
Tashkent State University of Law
Doctor of Law, Professor

Abstract. The Constitution is the main law of our country. The constitution must reflect the right to property and guarantee the inviolability of the property of a person and a citizen. These guarantees, in turn, should be clearly valid and enforceable, and should not be subject to varying interpretations by the implementers. It is these guarantees that increase the trust of a person and citizens in the constitution, laws, and the state. Property rights must be guaranteed by law. In the ongoing constitutional reforms in Uzbekistan, one of the priority tasks is the improvement of constitutional norms relating to the right to property and its provision. In this regard, it seems appropriate to study the scientific and practical aspects of enshrining the norm in the constitution that the inviolability of property can only be violated by alienation by the owner with the preliminary payment of a full and fair price by a court decision. In addition, it is important to express in the constitution the provisions that a thing belonging to a citizen imposes on him not only rights but also certain duties, under which the owner must perform all actions for the benefit of the society using the property. It is also necessary to strengthen the protection of private property, while it is necessary to establish rules regarding the protection and guarantee of private property by law and not by the state.

Keywords: constitution, person, citizen, property, right, inviolability, possession, use, disposal, guarantee.

Kirish

Moddiy ne'matga egalik va undan bahramand bo'lishga oid masalalarni adolatli hal etish hamma zamonlarda kishilik jamiyati oldidagi asosiy muammolardan biri bo'lib kelgan. Shu sababli mulkchilik asoslarini qonunchilikda har tomonlama asosli, adolatli va eng muhimi, jamiyat a'zolari uchun maqbul tarzda belgilashga harakat qilingan. Mulkdorlik maqomi va unga nisbatan davlat hokimiyati tomonidan belgilangan kafolatlar har doim davlatdagi barqarorlik hamda qonunlarga bo'lgan ishonch ortishiga xizmat

qilgan. Shaxsga tegishli mol-mulk va unga bo'lgan mulk huquqining mamlakat asosiy qonuni – Konstitutsiyada qat'iy va aniq ifodalanishi esa mulkdor uchun eng ishonchli kafolatdir. Bunda mulk huquqining daxlsizligi va uning kafolatlanishi deklaratsiya (ijtimoiy munosabatlarni to'g'ridan to'g'ri tartibga solishni emas, asosiy prinsiplarni belgilaydigan qonunchilik normasi) tarzida emas, balki aniq ishlash mexanizmlariga va to'g'ridan to'g'ri tatbiq etish imkoniyatiga ega bo'lgan qoida ko'rinishida belgilanishi lozim. Mulk huquqi masalasining Konstitutsiyada dekla-

ratsiya ko'rinishida belgilanishi esa ushbu qoidani rivojlantiradigan va aniqlashtiradigan hamda ijtimoiy munosabatlarni bevosita tartibga solish mexanizmlarini belgilaydigan normalarni shakllantirishga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Bu esa, o'z navbatida, qonunchilikni aniq va bir xilda talqin qilish imkoniyatini pasaytirib yuboradi.

Materiallar va metodlar

Ushbu tadqiqotda asosiy metod sifatida qiyosiy-huquqiy tahlil, mantiqiy sharhlash hamda tizimlashtirish usuli tanlab olindi. Shuningdek, tadqiqotda mulk huquqi doktrinasini nuqtayi nazaridan Konstitutsiyada mulkka oid normalarning ifodalanishi tahlil qilindi va xorijiy mamlakatlar qonunchiligi bilan taqqoslagan holda O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining mulkka oid normalarini takomillashtirishga oid fikrlar ilgari surildi.

Tadqiqot natijalari

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining amaldagi tahririda mulk huquqiga oid normalar umumiy va deklarativ tarzda belgilangan. Xususan, Konstitutsiyaning 36-moddasi shunchaki "har bir shaxs mulkdor bo'lishga haqli" ekanini ta'kidlaydi xolos. Mulkdor bo'lishning o'zi tom ma'noda nima ni anglatishi, "mulkdorlik" termini qanday ma'noni bildirishi ochib berilmaydi. Bundan tashqari, "mulkdor" deganda kimlar tushunilishi nafaqat Konstitutsiyada, balki boshqa qonunchilik hujjatlarida ham ochib berilmagan. O'zbek tilining izohli lug'atida ushbu so'zga shunday izoh berilgan: "Mulkdor (arabcha+forscha الملكية + دور – mulk egasi) mulk subyekti; mulk obyektiga egalik, foydalanish, tasarruf etish huquqiy tamoyillari asosida mustahkamlangan huquqlarga ega bo'lgan shaxs" [1].

"Mulkdor" termini qonunchiligimizga rus tilidagi "sobstvennik" terminini o'zbek tiliga tarjima qilish natijasida kirib kelgan. Zero, arabcha "mulk" termini o'zbek tilida turli ma'nolarda qo'llangan. Xususan, mulk deganda moddiy ne'matlar, biron-bir mamlakat, joy yoki majoziy ma'noda soha yoki tarmoq ham

anglashilgan. Alisher Navoiyning "Tarixi muluki ajam" ("Ajam mamlakatlari tarixi") asarida ham "mulk" termini ko'plab ma'nolarda keladi. Masalan, "Tahmuras o'tuz ikki yil *mulk* surdi, Chun saltanatga o'turdi, jahon *mulkin* adl va dod bila tuzdi" [2]. Bundan ko'rinadiki, o'z davrida "mulk" termini mamlakat, hokimiyat kabi ma'nolarda qo'llangan.

Bugungi kunda esa yuridik sohada "mulk" termini o'zgacha ma'no kasb etmoqda. Qonunchilikda "mulk" termini bilan birga "mol-mulk", "ashyo", "mulk huquqi", "mulkiy huquq" kabi terminlar keng qo'llangan. Yuridik adabiyotlarda bu terminlarning ma'nolari borasida ham bir qator fikrlar bildirilgan. Xususan, A.X. Saidovning fikricha: "Mol-mulk – mulk huquqining obyekti – inson egallashi va doimiy foydalanishi mumkin bo'lgan narsa" [3].

Meredith M. Renderning yozishicha, "mulk (property) asosan ashyoga egalikka aloqador bo'ladi. O'z navbatida, mol-mulk (ownership) ashyodan foydalanish va egalik qilishga oid shaxsning huquqiga taalluqli hisoblanadi. Biroq mulk masalasi huquqning turli sohalariga u yoki bu darajada taalluqlidir, masalan, konstitutsiyaviy huquqda moddiy dunyo obyektlaridan foydalanish va egalik qilish masalasi ham muayyan darajada e'tirof etiladi. Aniqroq aytganda, yurist va iqtisodchi olimlar mulk huquqida faqatgina kelajakdagi muomala uchun asos bo'lib xizmat qiladigan huquqlar mavjudligini tasdiqlaydi. Shu nuqtayi nazardan mulk (property) yoki mol-mulk (ownership) – turli shartnomalar uchun asos bo'lib xizmat qiladigan bir qator shaxsiy yuridik majburiyatlardir" [4].

Bir qator mutaxassislarning qayd etishlaricha, "mulk" insonlarning ashyolarga, yer uchastkasiga, tabiiy resurslar, ishlab chiqarish vositalari, sanoat mulki, shuningdek, intellektual faoliyatning boshqa obyektlariga egaligini tartibga soluvchi qoidalar uchun umumiy termin hisoblanadi [5].

Fikrimizcha, bu "mulk" va "mol-mulk" terminlari borasida yuqorida keltirilgan

fikrlarga qo'shilgan holda "mulk"ning moddiy ne'mat yoki ashyoga nisbatan shaxslar manfaatining o'zaro to'qnashuvi natijasida yuzaga kelgan "egallash, foydalanish va tasarruf etish"ni ifodalovchi munosabat degan xulosa kelish mumkin. O'z navbatida, mol-mulk "egallash, foydalanish va tasarruf etish" harakatlari qaratilgan obyekt – moddiy ne'mat, ashyoning aynan o'zini anglatadi.

Mulk tushunchasini tashkil etuvchi unsurlarni izlash ushbu so'zning umumiy ishlatilishini tavsiflash bilan boshlanishi mumkin. Aniqrog'i, ushbu atama nimani anglatishini (ya'ni uning havolarini) diqqat bilan ko'rib chiqib, uning ma'nosini aniqlashtirish mumkin. Birinchidan, "mulk" atamasi moddiy yoki nomoddiy narsa bo'la oladigan tovarga nisbatan ishlatilishi mumkin [6]. Masalan, "bu yer uchastkasi xususiy mulkdir", "bu algoritm intellektual mulkdir", "ushbu mulkka kirish kichik yolg'izoyoq yo'lda joylashgan" va boshqalar shu kabi jummalarda ifodalanadi. Ikkinchidan, "mulk" termini muayyan ne'mat hisoblanmaydigan, ammo obyekti qandaydir ne'mat bo'lgan narsalarga nisbatan ishlatilishi mumkin [7]. Xususan, "ushbu asar mening mulkim obyekti", "ushbu aktivlar davlat mulki obyekti" va "ushbu shartnoma maxfiy ma'lumotlar mulki bilan bog'liq" kabi iboralarni shakllantirish mumkin. Ushbu iboralarda "kitob", "aktivlar" va "ma'lumotlar" nomlari bilan belgilangan moddiy yoki nomoddiy ashyolar "mulk" terminini ifodalamaydi, balki "mulk" termini bilan belgilandigan narsaning obyekti bilan ifodalanadi [8].

Mulk va unga nisbatan inson va fuqarolarning huquqlari dunyoning turli davlatlari konstitutsiyalarida ifodalanishiga e'tibor qaratadigan bo'lsak, bu borada asosiy e'tibor mulkning daxlsizligi, mulkdan faqat barchaning manfaatlari yo'lida foydalanish lozimligi hamda mulk faqat jamoat ehtiyojlari asosida va haq to'lab egasidan olinishi mumkinligi qoidalariga qaratilganini ko'rish mumkin [9]. Masalan, Germaniya Konstitutsiyasining 14-moddasiga ko'ra "mulk va meros huquqi

kafolatlanadi. Ularning mazmuni va chegaralari qonun bilan belgilanadi. Mulk undan foydalanish bir vaqtning o'zida jamoat manfaatlari uchun xizmat qilish mas'uliyatini yuklaydi" [10]. Bundan tashqari, mazkur moddada mulkdan faqat jamoat manfaatlari uchun begonalashtirishga ruxsat berilishi, bunday begonalashtirish faqat qonun bo'yicha amalga oshirilishi, buning uchun esa qonunda belgilangan miqdorda va tartibda haq to'lanishi, jamiyat hamda mulk egalarining manfaatlari adolatli inobatga olingan holda belgilanishi, to'lanadigan haqning miqdori borasida nizo vujudga kelganida esa sudga murojaat qilinishi nazarda tutilgan [11]. Polsha Konstitutsiyasining 21-moddasida "mulk va meros huquqi muhofaza qilinishi, mulkni olib qo'yish jamoat manfaatlari uchun va adolatli haq evaziga amalga oshirilishi" [12] belgilangan. Shveysariya Konstitutsiyasida "mulk kafo-latlanishi, mulkdan mahrum qilish va uning cheklanishi yoki olib qo'yilishi to'liq qoplanishi hisobiga amalga oshirilishi mumkin (26-modda) [13]".

Niderlandiya Konstitutsiyasining 14-moddasida esa mulkning daxlsizligi va kafolati to'g'ridan to'g'ri yozilmagan, aksincha, bu konstitutsiyada mulkni olib qo'yishga oid qat'iy va adolatli qoidalarini o'rnatish yo'li bilan ta'minlangan. Jumladan, mazkur norma ko'ra, "ekspropriatsiyaga (lotincha expropriatio – mulkdan mahrum qilish, lotincha yex – dan + proprius – mulk) – mol-mulkni majburiy begonalashtirish) faqat jamoat manfaatlari uchun va qonunda belgilangan tartibda mulkdorga to'liq kompensatsiyani oldindan kafolatlash sharti bilan yo'l qo'yiladi. To'liq kompensatsiyaning oldindan kafo-latlanishi favqulodda holatlarda zudlik bilan ekspropriatsiya qilinishi lozim bo'lsa talab etilmaydi. Qonunda belgilangan hollarda yetkazilgan zararni to'liq yoki qisman kompensatsiya qilishga yo'l qo'yiladi" [14].

Finlandiya Konstitutsiyasining mulkka oid normalarida mulk himoya qilinishi va uning natsionalizatsiya qilinishiga oid qoidalar bel-

gilangan. Ushbu mamlakat konstitutsiyasining 15-moddasiga binoan: “Har kimning mulki himoya qilinadi. Jamoat manfaatlari uchun mulkni to‘liq kompensatsiya evaziga natsionalizatsiya qilish qonun bilan tartibga solinadi” [15].

Tadqiqot natijalari tahlili

Yuqoridagi tahlillar asosida ta’kidlash lozimki, xorijiy davlatlar konstitutsiyalarida mulkka bo‘lgan huquqning kafolatlanishi va himoya qilinishi, uning daxlsizligini ta’minlashning usullari va yondashuvlarini quyidagicha guruhlashtirish mumkin:

1) mulkka bo‘lgan huquq va uning daxlsizligiga oid qoidalarini to‘g‘ridan to‘g‘ri yozib qo‘yish (Germaniya, Polsha va shu kabilar);

2) mulkni begonalashtirishning qat’iy tartibini belgilash yo‘li bilan unga bo‘lgan huquq kafolatini o‘rnatish (Shveysariya, Niderlandiya, Finlandiya).

O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasida esa mulk va unga bo‘lgan huquqning kafolatlari 36-, 53-, 54-moddalarda o‘z aksini topgan. Mulkka bo‘lgan huquq, uning daxlsizligi va amalga oshirilishi kafolatlarining bu tarzda Konstitutsiyaning turli boblariga joylashtirilishi huquqiy va mantiqiy jihatdan nechog‘lik o‘rinli ekanligi masalasi o‘ziga xos savollarni yuzaga keltirishi mumkin. Zero, mulk va unga bo‘lgan huquq inson va fuqarolarning huquqi hisoblanar ekan, u haqidagi barcha qoidalar Konstitutsiyaning “Iqtisodiy va ijtimoiy huquqlar” deb nomlangan bobida (IX bob) joylashtirilishi maqsadga muvofiqligi masalasi kelib chiqadi. Agar “mulk va unga bo‘lgan huquq inson va fuqaro bilan birga yuridik shaxs hamda mulkdor davlatga ham tegishli” degan qarashga asoslanadigan bo‘lsa, bu o‘rinda huquqshunoslikda yuridik shaxs (shu jumladan, davlat)ga nisbatan keng qo‘llanadigan fiksiya nazariyasi [16] bunday yondashuvning to‘g‘ri emasligini asoslaydi. Qolaversa, ko‘plab davlatlarning konstitutsiyalarida mulk, unga bo‘lgan huquq, daxlsizlik va kafolatlar aynan inson va fuqaroga nisbatan shakllantirilgan.

Konstitutsiyaning 36-moddasi “har bir shaxs mulkdor bo‘lishga haqli” deb belgilaydi. Ayni paytda Konstitutsiyaga kiritilayotgan qonun loyihasida esa ushbu norma quyidagicha ko‘rinish hosil qilgan: “Har kim qonun bilan muhofaza qilinadigan mulkka, shu jumladan, intellektual mulkka bo‘lgan huquqqa ega”. Albatta, mazkur normaning amaldagi tahrirdagi normaga qaraganda bir qadar progressiv ekanligini qayd etish mumkin. Biroq bu norma ham umuman olganda katta ijobiy o‘zgarishni ifodalay olmagan. Chunki mulk va unga bo‘lgan huquqning har kimga tegishli bo‘lishi mumkinligi qoidasi qat’iy konstitutsiyaviy qoida hisoblanmaydi. Qolaversa, mulkning daxlsizligi, xususiy mulkning muhofaza qilinishi inson va fuqaroning huquqi emas, Konstitutsiyaning 53–54-moddalarida belgilanganidek “jamiyatning iqtisodiy negizlari” hisobga olinsa.

Mulk va unga bo‘lgan huquqlarning MDH davlatlari qonunchiligida ifodalanishi ham muayyan umumiylik bilan birga ayrim farqli jihatlariga ega ekanligini ko‘rish mumkin. Masalan, Rossiya Federatsiyasi Konstitutsiyasida mulkka oid normalar “Konstitutsiyaviy qurilish asoslari” deb nomlangan 1-bobning 8–9-moddalarida hamda “Inson va fuqaroning huquq va erkinliklari” deb nomlangan 2-bobning 35–36-moddalarida belgilangan. Agar 8–9-moddalarda “mulk shakllarining xilma-xilligi hamda bir xilda tan olinishi va himoya qilinishi, shuningdek, yer va boshqa tabiiy resurslar mulkning turli shakllarida bo‘lishi mumkinligi” nazarda tutilgan bo‘lsa, 35-moddada xususiy mulk qonun bilan muhofaza qilinishi, har kimning o‘z mulkida mol-mulkka ega bo‘lishi va unga nisbatan huquqlarga yakka o‘zi yoki boshqa shaxslar bilan birgalikda egalik qilishga haqli ekanligi, sudning qarorisiz hech kim mulkidan mahrum etilishi mumkin emasligi, begonalashtirish to‘liq va teng haq to‘lash evaziga amalga oshirilishi e’tirof etilgan, 36-moddada esa fuqarolar va ularning birlashmalari xu-

susiy mulk asosida yerga egalik qilishga haqli ekanligi o'rnatilgan [17].

Qozog'iston Konstitutsiyasining "Umumiy qoidalar" deb nomlangan I bo'limi 6-moddasida hamda "Inson va fuqaro" deb nomlangan II bo'limi 26-moddasida mulkka oid qoidalar belgilangan. Jumladan, 6-moddada davlat va xususiy mulk bir xilda tan olinishi va himoya qilinishi, mulkdan foydalanish bir vaqtning o'zida jamiyat manfaatlar uchun xizmat qilishi, mulkning subyektlari va obyektlari, mulkdor tomonidan o'z huquqlarini amalga oshirish hajmi va chegaralari, ularni himoya qilish kafolatlari qonun bilan belgilanishi nazarda tutilgan bo'lsa, 26-moddasida fuqarolarning xususiy mulkida qonuniy yo'l bilan qo'lga kiritilgan mol-mulk bo'lishi mumkinligi, mulk qonun bilan kafolatlanishi mustahkamlangan [18].

Ozarbayjon Konstitutsiyasining 13- va 29-moddalari mulk va mulk huquqiga bag'ishlangan asosiy qoidalar o'z ifodasini topgan. Bunda mulk daxlsiz ekanligi va davlat tomonidan muhofaza qilinishi, mulk davlat, xususiy va munitsipal bo'lishi mumkinligi, mulk inson va fuqaroning huquq va erkinligiga, jamiyat va davlat manfaatlar, shaxs qadriga qarshi foydalanilishi mumkin emasligi belgilangan. Bundan tashqari, har kim mulk huquqiga egaligi, mulkning hech bir shakli boshqasiga qaraganda ustun emasligi, mulk huquqi, shu jumladan, xususiy mulk qonun bilan muhofaza qilinishi, har kimda ko'char va ko'chmas mulk bo'lishi mumkinligi, mulkka nisbatan yakka va birgalikda ega bo'lish mumkinligi, sud qarorisiz hech kim mulkdan mahrum etilmasligi va shu kabi boshqa qoidalar nazarda tutilgan [19].

Ko'rinib turibdiki, yuqorida keltirilgan MDH davlatlarining konstitutsiyalarida ham mulk va unga bo'lgan huquqning tan olinishi va himoya qilinishiga oid qoidalar muayyan darajada o'xshash bo'lib, asosiy e'tibor mulk shakllari va ularning bir xilda himoya qilinishi, shaxsning mulk huquqi e'tirof etilishiga qaratilgan.

Xulosalar

Amaldagi Konstitutsiyaning "Jamiyatning iqtisodiy negizlari" deb nomlangan XII bobi masalasida shuni ta'kidlash lozimki, bunday bob va normalarga oid yondashuv boshqa davlatlarning konstitutsiyalarida uchramaydi. Konstitutsiyadagi mazkur bob 1978-yil 19-aprelda qabul qilingan O'zbekiston SSR-ni Konstitutsiyasida ham mavjud bo'lgan. To'g'ri, mazmunan boshqacha ifodalangan bo'lsa-da, Konstitutsiyada "iqtisodiy negizlar"ning alohida bobda ifodalanishi sovet konstitutsiyachiligiga xos yondashuv va deyarli barcha sobiq Ittifoq respublikalari bu yondashuvdan voz kechgan. Biroq O'zbekistonda bu yondashuv saqlab qolingani ajablanarlidir. Chunki amaldagi Konstitutsiyaning mazkur bobi sobiq sotsialistik qarashga asoslanadigan jamiyatni "siyosiy tizim", "iqtisodiy tizim", "ijtimoiy rivojlanish va madaniyat" (O'zbekiston SSR Konstitutsiyasining 1–3-boblari) kabi guruhlariga ajratish yondashuvini qabul qilish an'anasidan kelib chiqib kiritilgan. "Jamiyatning iqtisodiy negizlari" terminining o'zi ham sotsializm asoschilari (K. Marks va F. Engels) tomonidan ishlab chiqilgan [20] bo'lib, keyinchalik asossiz ekanligi isbotlandi va jamiyatni tanazzulga olib kelishi aniqlandi. Bugungi kunda dunyoning iqtisodiy rivojlangan davlatlarida iqtisodiyot raqobat, talab va taklif, xususiy mulchilik hamda cheklangan davlat aralashuviga asoslangan o'z-o'zini boshqarish qonuniyatlari asoslanadi [21]. Shu sababli mamlakatning asosiy qonuni bo'lgan Konstitutsiyada o'tmishda o'z isbotini topmagan asossiz dogmani ifodalash nooqilona ishdir.

Bu esa, o'z navbatida, inson va fuqarolarga berilgan mulk va daxlsizlik huquqi bilan birga jamiyatda alohida iqtisodiy negizlar bo'lishi kerak, degan asossiz va o'rinsiz qarashni hosil qiladi. Fikrimizcha, bunday yondashuvdan voz kechish va haqiqiy bozor iqtisodiyotiga asoslanadigan, davlatning xususiy ishlarga aralashuvini amalda real ta'minlaydigan konstitutsiyaviy qoidalarni shakllanti-

rish payti keldi. Yangi O'zbekistonning sobiq Ittifoq davrida amalda bo'lgan hamda jamiyat va davlatning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishiga xalaqit qilgan yondashuvlari va normalaridan voz kechishi esa bu boradagi dolzarb masalalardan biridir. Shu munosabat bilan Konstitutsiya amaldagi tahririning XII bobi (53–55-moddalar) qoidalarini mos ravishda "Davlat suvereniteti" deb nomlangan I bobi va "Iqtisodiy va ijtimoiy huquqlar" deb nomlangan IX bobiga qisqartirgan va bob nomiga moslashtirgan holda o'tkazish hamda XII bobdan voz kechish maqsadga muvofiqdir. Chunki moddiy ne'matlar va unga bo'lgan ehtiyoj faqat insonga xos jihat bo'lar ekan, ularga nisbatan egalik, ya'ni mulk huquqi ham inson va fuqarolarga tegishlidir. Ushbu huquqning mazmuni, sohibiga berilgan vakolatlar (egalik, foydalanish va tasarruf etish), daxlsizlikning ta'minlanishi, xususiy mulkning kafolatlanishi va himoyalaniishi kabi masalalar ham insonning asosiy huquq va erkinliklariga mansub hisoblanadi. Shunday ekan, Konstitutsiyaning XII bobi qoidalarini inson va fuqarolarning "iqtisodiy va ijtimoiy huquqlari" jumlasiga o'tkazish mantiq, adolat va huquq nuqtayi nazaridan to'g'ri yondashuvdir.

Konstitutsiyada mulk va unga bo'lgan huquqning ifodalanishi bo'yicha Ukraina tajribasi e'tiborga molikdir. Ukraina Konstitutsiyasi 1996-yil 28-iyunda, ya'ni mamlakat mustaqillikni qo'lga kiritganidan 5 yil o'tib qabul qilingan hamda unda inson va fuqaroning mulkka bo'lgan huquqi va uning kafolatlari bir qadar aniq va qat'iy ifodalangan. Jumladan, ushbu davlat Konstitutsiyasining "Umumiy qoidalar" deb nomlangan I bo'limi 13-moddasida yer, yerosti boyliklari, atmosfera havosi, suv va boshqa tabiiy resurslar Ukraina xalqining mulki hisoblanishi, har bir fuqaro xalq mulk huquqining tabiiy obyektlaridan foydalanish huquqiga ega. Mulk mas'uliyat yuklaydi. Mulkdor mulkdan inson va jamiyat zarariga foydalanishi mumkin emas. Davlat barcha mulk huquqi va xo'jalik

subyektlarining huquqlari himoyasini, iqtisodiyotning ijtimoiy yo'naltirilishini ta'minlaydi. Mulk huquqining barcha subyektlari qonun oldida tengdirlar.

Ukraina Konstitutsiyasining "Inson va fuqaroning huquqlari, erkinliklari va majburiyatlari" deb nomlangan II bo'limi 41-moddasi mulkka egalik, mulkning daxlsizligi, xususiy mulk huquqiga oid kafolatlariga oid asosiy qoidalarini mustahkamlaydi. Masalan, ushbu moddaning uchinchi qismida "xususiy mulk huquqi daxlsizligi" belgilangan bo'lsa, keyingi qismlarda bunday daxlsizlik qanday ta'minlanishi belgilangan. Jumladan, xususiy mulk huquqi obyektlarini majburiy olib qo'yish jamoat manfaatlari uchun va faqat qonunda belgilangan asoslar va tartibda hamda oldindan qiymati to'liq qoplangan holda amalga oshirilishi, favqulodda holatlar va harbiy vaziyatlardagina mulk keyinchalik qiymatini to'liq qoplash sharti bilan olib qo'yilishi mumkin. Mol-mulkni musodara qilish qonunda belgilangan holatlar, hajm va tartibda faqat sud qarori bo'yicha qo'llanishi mumkin.

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 53-moddasi "iqtisodiyotning negizini mulkning xilma-xil shakllari tashkil etishi"ni nazarda tutadi. Bunda "davlat barcha mulk shakllarining teng huquqliligini va huquqiy jihatdan bab-baravar muhofaza etilishini kafolatlaydi". Bu qoidadagi "mulk shakllarining teng huquqliligi" iborasi huquqiy jihatdan to'g'ri emasligiga e'tibor qaratish lozim. Chunki "huquq" shaklga, ya'ni obyektga ega emas, balki subyektga tegishli sanaladi. Shakl huquqdor bo'la olmaydi. Balki shunchaki teng hisoblanadi. Fikrimizcha, bu birikmadagi "huquq" so'zini chiqarib tashlab mulk shakllarining tengligi deb ifodalagan to'g'riroq bo'lar edi. Shu o'rinda mulkni shaklga ajratish ham huquqiy nuqtayi nazardan va bozor munosabatlari sharoitida to'g'ri emasligiga e'tibor qaratish zarur. Chunki mulkni shaklga ajratish "siyosiy iqtisod talqini" hisoblanadi va "qo'lga kiritish, egallash shakli"

sifatida ko‘riladi [22]. Bu o‘rinda “mulk shakllarining tengligi” iborasi ham amalda ta‘minlanmaydigan deklaratsiyadan o‘zga narsa emas. Chunki amalda xususiy va ommaviy mulk teng bo‘lishi mumkin emas. Masalan, muayyan turdagi mulkning fuqarolik muomalasidan chiqarilgani, xususiy mulk bo‘lishi mumkin bo‘lmagan mol-mulklar ro‘yxatining mavjudligi, mulkning vujudga kelish asoslari (masalan, natsionalizatsiya, rekvizitsiya, soliq tushumlari ommaviy mulkka xos bo‘lsa, xususiylashtirish xususiy mulkka oiddir) bo‘yicha mulk shakllari teng bo‘la olmasligi ko‘zga tashlanadi. Bundan shuni anglash mumkinki, amalda mulk shakllari yo‘q, balki huquq subyektlari: fuqarolar, yuridik shaxslar va davlatga tegishli bo‘lgan muayyan va bir xildagi standartlarga bo‘ysundirilgan vakolatlar (egallik qilish, foydalanish va tasarruf etish)ni ifodalaydigan yagona mulk huquqi mavjud.

Shuningdek, Konstitutsiyamizning 53-moddasi “daxlsizlik va davlat himoyasini” o‘ziga xos tarzda ifodalaydi. Ya‘ni xususiy mulkning boshqa mulk shakllari kabi “daxlsizligi va davlat himoyasida” ekanligini belgilaydi. Bu qoidada shu jihatga e‘tibor qaratish kerakki, birinchidan, mulkning xususiy mulkdan boshqa faqat bitta shakli, ya‘ni davlat mulki mavjud va unga daxlsizlik shart emas. Ushbu mulkning davlatga qarashli yuridik shaxslar va boshqa ommaviy huquq subyektlarining biridan ikkinchisi hisobiga o‘tkazilishi, davlat zaxirasiga olib qo‘yilishi yoki boshqacha usulda birlashtirilgan subyektdan olib qo‘yilishi mumkin. Bu vaziyatda daxlsizlikning asosiy sharti bo‘lgan “sudning qarori va oldindan kompensatsiya” kabi talablar amal qilmaydi. Chunki bu masalalar ma‘muriy huquq doirasida yuqori turuvchi davlat organining qarori asosida amalga oshiriladi. Shunday ekan, daxlsizlik faqat va faqat xususiy mulkka nisbatan berilishi lozim. Ikkinchidan, “xususiy mulkning davlat himoyasida bo‘lishi” oddiy mantiq qoidalariga hamda mulkiy munosabatlarda “davlatning boshqa ishtirokchilar bilan baravar asoslarda ishtirok etishi”

(Fuqarolik kodeksi (keyingi o‘rinlarda – FK) ning 79-moddasi birinchi qismi) normasi-ga hamda huquqiy doktrinaga [23] ziddir. Chunki mantiq va huquq nuqtayi nazaridan qaraganda, xususiy mulk va xususiy mulkdorga qarshi turuvchi subyekt bu – davlat. Davlatdan boshqa subyekt xususiy mulkdor manfaatlarini belgilamaydi, cheklamaydi yoki unga nisbatan qoidalar va normalarni o‘rnatmaydi. Xususiy mulkdor huquqlarini cheklash va uni bekor qilish ham davlat tomonidan qonunlar qabul qilish yo‘li bilan amalga oshiriladi. Shu sababli xususiy mulk davlat emas, balki qonun himoyasida bo‘lishi lozim.

Shu o‘rinda Konstitutsiyaga qo‘shimcha va o‘zgartishlar kiritish to‘g‘risidagi qonun loyihasida 53¹-modda sifatida taklif etilayotgan mulkning dalxsizligini ochib beruvchi yangi qoidalarga e‘tibor qaratish o‘rinli. Mazkur qoidalar birmuncha asosli va faqat sud qarori bilan hamda mulkning qiymatini oldindan va to‘liq qoplagan holda jamoat ehtiyojlari uchun mulkni mulkdordan majburiy beralashtirish mumkinligini nazarda tutadi. Fikrimizcha, bu normani davom ettirish hamda “favqulodda holatlar va harbiy vaziyatlar-da mulk keyinchalik qiymatini to‘liq qoplash sharti bilan olib qo‘yilishi mumkinligi” bilan to‘ldirish maqsadga muvofiqdir.

Konstitutsiya amaldagi tahririning 54-moddasi mulkdorning vakolatlarini hamda mulkdor zimmasidagi mas‘uliyatni belgilaydi. Mulkdorning o‘z mol-mulkiga nisbatan vakolatlar sifatida qonun chiqaruvchi bu o‘rinda qadimgi Rim huquqi davrida ishlab chiqilgan “mulk huquqi triadasi”ni [24] keltirib o‘tadi. Albatta, mulk huquqining mazmunini ifodalovchi elementlar (unsurlar) deb ataluvchi mazkur vakolatlar qat‘iy emas [25]. Chunki amaldagi qonunchilikda mulkdorning “o‘zining mulk huquqini, kim tomonidan bo‘lmasin, har qanday buzishni bartaraf etishni talab qilish huquqi” ham mavjud (FKning 164-moddasi). Mulkdorning o‘z mol-mulkiga nisbatan egalik qilish, foydalanish va tasarruf etish huquqining konstitutsiyaviy qoida

tariqasida belgilanishi inson va fuqaroning huquq va erkinliklarini kafolatlovchi muhim jihat hisoblanadi [26, 27], albatta. Biroq mazkur vakolatlar mutlaqlik kasb etmaydi. Shu sababli Konstitutsiyaning 54-moddasida mazkur mulkdorga tegishli vakolatlar doirasi sanab o'tilishi bilan birga uning zimmasiga ayrim mas'uliyatlar ham belgilanadiki, bu, o'z navbatida, mulk huquqlarining amal qilish chegaralari hisoblanadi. Mazkur moddada mulkdorning mulk huquqidan foydalanishiga nisbatan quyidagi ikki shart belgilanadi:

1) ekologik muhit, ya'ni atrof-tabiiy muhitga zarar yetkazmaslik;

2) boshqa shaxslarning manfaatlarini buzmaslik.

Ta'kidlash lozimki, bu norma qonunchilikda, xususan, FKda rivojlantirilgan. Ushbu kodeksning 172-moddasida mulk huquqini amalga oshirish uchun to'rtta muhim shart belgilab o'tilgan. Bu ijobiy holat, albatta. Lekin mulkdan foydalanishning konstitutsiya va FKda belgilangan shartlari mulkdorning jamiyat oldidagi asosiy mas'uliyatini nazarda tutmaydi. Yuqoridagi tahlillarda mulkdorning jamiyat oldidagi

asosiy mas'uliyati sifatida ayrim xorijiy davlatlarda (Germaniya, Ukraina) mulkdan foydalanish nafaqat mulkdorga, balki jamiyatga foyda keltirishiga e'tibor qaratiladi. Masalan, fuqaro o'z mulki bilan qonun bilan taqiqlanmagan va o'zga shaxslarga zarar yetkazmaydigan har qanday harakatni amalga oshirishi, o'z mulkini yo'q qilib yuborishi (yoqishi, ko'mib yoki buzib tashlashi va h.k.) mumkin. Bundan tashqari, shu mulkdan umuman foydalanmasligi ham mumkin. Aytaylik, fuqaro 5 gektar yerni xususiylashtirib oldi. Lekin undan foydalanmayapti. Bu, o'z navbatida, jamiyat manfaatlariga ziddir. Zero, shu yer uchastkasidan unumli foydalanilsa, tegishli qishloq xo'jaligi mahsulotlari yetishtirilsa, jamiyat uchun oziq-ovqat taqchilligi masalasi ijobiy tomonga o'zgarishi mumkin. Shu sababli ham mulk nafaqat huquq berishi, balki mulkdorga jamiyat foydasi yo'lida harakat qilishiga oid mas'uliyatni yuklashi lozim. Shu sababli Konstitutsiyaga "mulk undan foydalanish bilan bir vaqtning o'zida jamoat manfaatlarini uchun xizmat qilish mas'uliyatini yuklaydi" degan normani kiritish maqsadga muvofiqdir.

REFERENCES

1. O'zbek tilining izohli lug'ati. "M" harfi [An explanatory dictionary of the Uzbek language. The letter "M"]. Available at: <https://ziyouz.uz/durdona-toplamlar/uzbek-tilining-izohli-lugati/>.
2. Navoiy A. Tarixi muluki ajam. Available at: <https://e-tarix.uz/milliyat-insholari/621-navoiy.html/>.
3. Saidov A.Kh. Pravo sobstvennosti v Respublike Uzbekistan [Ownership in the Republic of Uzbekistan]. *Journal of Russian Law*, 2006, no. 12 (120), pp. 66–81. Available at: <https://cyberleninka.ru/article/n/pravo-sobstvennosti-v-respublike-uzbekistan/>.
4. Render M.M. The concept of property. *University of Pittsburgh law review*, 2017, Summer, vol. 78, pp. 439–492.
5. Carpenter K., Katyal S., Riley A. In defense of property. *Yale Law Journal*, 2009, no. 18, pp. 1022–1125.
6. Hart H.L.A.. The concept of law. 3rd ed. Oxford, England, Clarendon Press, 2012. Original work publ. 1961.
7. Claey's E.R. Use and the function of property. *The American Journal of Jurisprudence*, 2018, no. 63 (2), pp. 221–258.
8. Zambon A. Property: a conceptual analysis. Available at: <https://journals.openedition.org/revus/5208#ftn11/>.

9. Morriss A. The economics of property rights. 2007, March. Available at: <http://www.thefreemanonline.org/features/the-economics-of-property-rights/>.
10. Osnovnoy zakon Federativnoy Respubliki Germanii. [Basic Law of the Federal Republic of Germany]. Federal Republic of Germany. Constitution and legislative acts. Ed. Yu.P.Uryasa. Munchen, Progress, 1991.
11. Baur J., Stürner R. Sachenrecht [Property law]. Munchen, 2009, p. 393.
12. Konstitutsiya Respubliki Polshi [Constitution of the Republic of Poland]. Available at: <https://legalns.com/download/books/cons/poland.pdf/>.
13. Konstitutsiya Shveytsarii [Constitution of Switzerland]. Available at: <https://legalns.com/download/books/cons/switzerland.pdf/>.
14. Konstitutsiya Korolevstva Niderlandov [Constitution of the Kingdom of the Netherlands]. Available at: <https://legalns.com/download/books/cons/netherlands.pdf/>.
15. Konstitutsiya Finlyandii [Constitution of Finland]. Available at: <https://legalns.com/download/books/cons/finland.pdf/>.
16. Imomov N.F. Yuridik shaxs mohiyatining fuqarolik-huquqiy talqini (nazariy masalalar) [Civil-legal interpretation of the essence of a legal entity (theoretical issues)]. Tashkent, TSUL, 2017, p. 150.
17. Konstitutsiya RF s izmeneniyami 2022 goda [The Constitution of the Russian Federation as amended in 2022]. Available at: <http://duma.gov.ru/news/55446/>.
18. Konstitutsiya Respubliki Kazakhstan [Constitution of the Republic of Kazakhstan]. Available at: https://www.akorda.kz/ru/official_documents/constitution/.
19. Konstitutsiya Azerbaydzhanskoy Respubliki [Constitution of the Republic of Azerbaijan]. Available at: <https://mincom.gov.az/ru/view/pages/13/>.
20. Semenov Yu.I. Ekonomika kak bazis obshhestva: obshhiy kategorial'nyy apparat [Economy as the basis of society: general categorical apparatus]. *Philosophy and society*, 2014, no. 1, p. 73.
21. Brožek B. On tû-tû. *Revu. Journal for Constitutional Theory and Philosophy of Law*, 2015, no. 27, pp. 15–23. DOI: 10.4000/revus.3426/.
22. Sukhanov Ye.A. Pravo sobstvennosti v sovremennoy Rossii: neskol'ko printsipial'nykh tezisov [Ownership in modern Russia: a few fundamental theses]. *Russia and the Modern World*, no. 3, 2001, pp. 102–108. Available at: <https://cyberleninka.ru/article/n/pravo-sobstvennosti-v-sovremennoy-rossii-neskolko-printsipialnyh-tezisov/>.
23. Baratov M.X. Fuqarolik-huquqiy munosabatlarda davlat ishtirokining nazariy va amaliy muammolari [Theoretical and practical problems of state participation in civil-legal relations]. Doctor's degree dissertation. Tashkent, 2008, p. 38.
24. Bell A., Parchomovsky G. A theory of property. *Cornell L. Rev.*, 2005, vol. 90, pp. 531–531.
25. Merrill T.W., Smith H.E. Optimal standardization in the law of property: the numerus clausus principle. *Yale L.J.*, vol. 110, no. 1, p. 200.
26. Davidson N.M. Standardization and pluralism in property law. *Vand. L. Rev.*, 2008, vol. 61, pp. 1597–1598.
27. Dukeminier J., Krier J.E., Alexander G.S., Schill M.H. Property. 2010, p. 197.

YURISPRUDENSIYA

HUQUQIY ILMIY-AMALIY JURNALI

6 / 2022

BOSH MUHARRIR:

Xodjayev Baxshillo Kamolovich

Ilmiy ishlar va innovatsiyalar bo'yicha prorektor,
y. f. d., dotsent

BOSH MUHARRIR O'RINBOSARI:

Ikrom Ergashev

Ilmiy boshqarma boshlig'i, yuridik fanlar bo'yicha
falsafa doktori, dotsent

Mas'ul muharrir: D. Xudoynazarov

Muharrirlar: Sh. Jahonov, Y. Mahmudov,
Y. Yarmolik, F. Muhammadiyeva, Sh. Yusupova

Musahhih: M. Patillayeva

Texnik muharrirlar: U. Sapayev, D. Rajapov

Tahririyat manzili:

100047. Toshkent shahar, Sayilgoh ko'chasi, 35.

Tel.: (0371) 233-66-36, 233-41-09.

Faks: (0371) 233-37-48.

Veb-sayt: www.tsul.uz

E-mail: lawjournal@tsul.uz

E-mail: tn.tdyu@mail.ru

Obuna indeksi: 1387.

Jurnal 30.12.2022-yilda tipografiyaga topshirildi.

Qog'oz bichimi: A4. Shartli 18,83 b.t. Adadi: 100.

Buyurtma raqami: 178.

TDYU tipografiyasida chop etildi.